

Еліксир ефективної демократії

Сергій Куделя

Francis Fukuyama, *Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.

Двадцять років, які проминули від часу публікації міжнародного бестселера «Кінець історії та остання людина», могли не раз переконати його автора, американського філософа та науковця Френсиса Фукуяму, що він тоді поклався за висновками. Упав Берлінський мур, за ним – Радянська імперія, але світового тріумфу ліберальної демократії не сталося. Електоральних демократій на початку 1990-х років різко побільшало, але якості державного управління це не поліпшило. І вже від середини 2000-х поступово меншає вільних країн із конкурентними виборами. За оцінками неурядової організації «Дім свободи», торік у 25 країнах світу, зокрема і в Україні, суттєво знизився рівень демократичних свобод. На відміну від часів Холодної війни, теперішні авторитарні уряди досі не мають спільного ідеологічного знаменника, яким колись була комуністична ідеологія. Однак у різних регіонах світу вже зростає підтримка ісламському фундаменталізмові, радикальному націоналізму чи неомісцьким світоглядним течіям.

Перший том нової монументальної роботи Фукуями «Джерела політичного порядку» – це вже аналіз багатоваріантності історичного процесу. Як стверджує автор, причиною «тривання історії» стала не так неприйнятність принципів демократичного врядування, як складність їх упровадження в життя: «більшість людей хотіла б жити у суспільстві, де влада є одночасно підзвітною й ефективною... але не кожна влада здатна бути такою через слабкість і корумпованість інститутів держави, а іноді й через повну їх відсутність». Фукуяма ілюструє свою тезу посиланням на український досвід: на хвилі масових протестів у 2004 році демократичні сили в Україні перемогли, але виявилися нездатними ефективно управляти державою. Це дозволило повернутися до влади тим, кого колись обвинувачували у фальсифікації виборів. Отже, наявність демократичних свобод іще не гарантує ефективного управління. Саме тому нові демократії часто або втрачають легітимність і повертаються в авторитарне минуле, або витворюють демократичний фасад і ховають за ним старі авторитарні практики. Авторитаризм у XXI столітті створює ілюзію кращої можливості ефективного управління, що дозволяє сприймати його як ліки від головної хвороби недорозвинутої демократії. Фукуяма нама-

гається скласти набір політичних препаратів, які забезпечать ефективність управління державним організмом без використання авторитарних ін'єкцій.

Як «дістатися до Данії»?

Проблему створення режиму, який був би водночас демократичним й ефективним, Фукуяма називає проблемою перетворення на Данію – тобто на стабільну державу з міцними демократичними традиціями та високим рівнем соціально-економічного розвитку.

Державні іспити для чиновників у Китаї за часів династії Сун (мініятура XI століття)

Він вирізняє три види політичних інститутів, які забезпечують ефективне функціонування ліберальної демократії.

Перший із них – це професійний бюрократичний апарат, наділений прозорим механізмом добору кадрів і чіткими критеріями кар'єрного просування, а головне – позбавлений впливу родинних чи особистих зв'язків на здійснення службових обов'язків. Відсутність такого впливу Фукуяма, слідом за Максом Вебером, вважає головною ознакою переходу від кланово-племінного способу організації суспільного життя до модерної держави.

Другий необхідний інститут – верховенство права. Він, указує Фукуяма, має два складники: з одного боку, це забезпечення для всіх громадян держави рівності у поширенні й застосуванні законів; із другого – це визнання керівниками держави та владними органами первинності та непорушності Основного Закону, який не можна змінювати на догоду політичній кон'юктурі.

Третій інститут поєднує у собі різні способи контролю за владою, зокрема принципи розподілу влади, її регулярного переобрання та механізми впливу суспільних акторів на процес ухвалення державних рішень.

Перший із трьох інституційних типів, відзначає Фукуяма, виник за ме-

жами західної цивілізації. Династія Хань у Китаї, що правила в останні два століття до нашої ери та перші два нашої, започаткувала традиції модерної бюрократії, яка повністю замінила патримоніальне управління. Саме ця тисячолітня традиція забезпечує відносну ефективність авторитарного режиму сьогоденного Китаю. Водночас, як тисячу років тому, так і нині в Китаї не існує інститутів верховенства права і підзвітності влади. Віддавна одним з способів контролю за китайськими правителями є їхній самоконтроль у формі конфуціанського усвідомлення моральної відповідальності перед власним народом.

Верховенство права й інститути контролю стали винаходом уже європейської цивілізації. Запорукою формування правового порядку, якому мусили підкорятися навіть політичні правителі, була інституційна автономія Католицької церкви. На думку Фукуями, кодифікація релігійних правил і їх упровадження завдяки авторитетові й незалежності церкви призвичаїли європейських правителів до необхідності визнання вищої сили закону.

Врешті, інститути підзвітності стали результатом протистояння державних правителів із заможними суспільними прошарками аристократів та середнього і дрібного дворянства у середньовіччі. Як відзначає

Фукуяма, різний баланс сил між державою і суспільними групами обумовив і різні шляхи державотворення в Європі.

Чотири моделі державного будівництва

Характер відносин між державною владою та суспільними групами залежав від їхньої здатності діяти сконсолідовано. Згуртованість титулованих громадян, дворян і нової верстви міських ремісників створювала противагу монархічним правителям. Такий баланс сил інституційно оформився у вигляді системи «стримувань і противаг», яка ґрунтувалася на рівному розподілі влади та механізмах взаємного контролю. В Англії та деяких скандинавських країнах підзвітна влада сформувалася як наслідок компромісу різних однакових за силою сторін. Утім, каже Фукуяма, якщо державний апарат слабкий, сконсолідовані дії суспільних груп можуть призвести до утвердження олігархічного правління і, згодом, провалу державницького проекту. Саме таким був результат домінування упривілейованих суспільних груп в Угорщині XIII століття. Обмеживши владу короля, угорські аристократи у парламенті – на відміну від Англії, де вже існував сильний держав-

ний апарат – почали зловживати своїм домінантним становищем задля особистого збагачення. Це призвело до поступового занепаду держави та втрати незалежності через три століття.

Два інші державотворчі підходи, які описує Фукуяма, базуються на абсолютистській моделі. Перший із них – слабкий абсолютизм – виник у державах із розділеними заможними прошарками та, одночасно, слабкою центральною владою. Це, насамперед, Франція періоду правління Бурбонів та Іспанія від початку конквісти. Характерною особливістю слабого абсолютизму стала поява «пошукачів ренти» – групи заможних осіб, які отримували від держави привілеї у вигляді посад, титулів чи прав на використання ресурсів, що гарантували їм постійні фінансові надходження. У відповідь вони забезпечували монарха своєю лояльністю і надавали їм матеріальну підтримку для фінансування військових кампаній чи експедицій. Монархічно-аристократична коаліція розбудовувала малоефективну державу, в якій право стояло на захисті їхньої власності, а бюрократичний апарат був інструментом розподілу благ між наближеними до монарха особами.

Моделі сильного абсолютизму, взірцем якої стала система влади в Російській імперії, полягала у повному домінуванні монарха над суспільними групами. Вона передбачала централізацію влади в руках однієї особи, довільне використання правосуддя та застосування надмірного насильства для знищення автономії заможних суспільних груп. Необмежена влада монарха стала також можливою завдяки підкоренню державі церкви та закріпаченню селян на догоду поміщицько-дворянському прошаркові. В Росії також домінували патримоніальні відносини всередині владної еліти, що сприяло розвитку фаворитизму та вишальності родинних зв'язків у кар'єрному просуванні.

Джерела політичного порядку в Україні

За класифікацією Фукуями, українська держава в останні двадцять років коливалася між невдалою олігархією та слабким абсолютизмом. Перше десятиліття незалежності позначилося поступовою консолідацією виконавчої влади в руках Леоніда Кучми та одночасним зростанням фінансової потуги олігархічних груп. Помаранчева революція стала, зокрема, й протестом проти зрощення державної влади та великого капіталу, яке притаманне слабкому абсолютизму. Однак упровадження базових демократичних свобод та обмеження надмірного впливу президента за час правління Віктора Ющенка супроводжувалося нівелюванням ключових інститутів ліберальної демократії. «Кумівство» стало шляхом до вершин державної служби, судівська влада перебувала під контролем політичних угруповань, а принцип «закон один для всіх» залишився успішним передвиборчим гаслом. Виконання демократичних процедур під час парламентських виборів та утримання центральної влади від втручання у діяльність медіа не зміцнили парламент чи ЗМІ як інститути представництва суспільних інтересів і контролю за вла-

дою. Навпаки, вони стали заручниками конкурентних олігархічних груп, які, за умов слабкої держави, зробилися провідними гравцями на політичній арені. Україна в 2009 році нагадувала слабку монархію Угорщини XIV століття, в якій вирішальний вплив належав групі упривілейованої аристократії, а шанс на демократичний розвиток було змарновано через недієвість держави.

Перемога Віктора Януковича як одного з представників олігархічних груп на президентських виборах 2010 року повернула Україну до моделі слабого абсолютизму. Президент відновив втрачені повноваження, а олігархи здобули прямий контроль над органами виконавчої влади як на центральному, так і на місцевому рівнях. Така нова рівновага у відносинах слабого державного апарату та олігархічних груп означає і подальшу консервацію старих малоефективних інститутів. Відсутність функціональної бюрократії та конфуціанських традицій «морального

обов'язку» еліти робить примарною авторитарну модернізацію за китайським прикладом. Водночас, публічна інструменталізація правосуддя у вигляді відновлення Конституції 1996 року та ініціювання надуманих кримінальних справ проти опозиції кладуть край будь-яким перспективам перетворення судової влади на незалежного арбітра. А саме забезпечення справедливого правосуддя, як зазначає Фукуяма, сприяло суспільній легітимізації держав у середньовіччі.

Врешті, формування пропрезидентської більшості через підкуп чи примус опозиційних депутатів, тотальний контроль над усіма органами влади, зростання тиску на медіа та обмеження можливостей для громадських акцій свідчать про поступове знищення навіть тих інститутів підзвітності, які існували за попередників Януковича.

Наслідком тривалого збереження такого дефективного стану є поглиблення економічної відсталості держа-

ви та її політичний занепад. Саме тому слабкий абсолютизм в Європі XVIII століття призвів до революцій та радикальної реорганізації відносин між суспільством і державою. Адже захист упривілейованими верствами вигідної для них моделі функціонування держави можна було подолати лише масовою суспільною мобілізацією. Таке повстання було спрямоване не тільки на зміну правил гри, але й на примусове позбавлення аристократичних груп їхнього статусу та приватних благ. За сучасних умов, на думку Фукуями, силові способи зміни моделі слабого абсолютизму стають дедалі менш імовірними через неприйняття насильства світовою спільнотою. Саме тому, на його думку, формування суспільних коаліцій і їхня мобілізація з метою зміни режиму набуває такого поширення у багатьох уражених стагнацією авторитарних державах.

Україна вже мала досвід такої соціальної мобілізації, але вона не привела до якісного поліпшення моделі дер-

жавного управління. Книжка Фукуями дозволяє зрозуміти головну причину цього: відсутність дієвої державної влади та нехтування інституційним будівництвом. Адже перехід до моделі ліберальної демократії вимагає *одночасного* формування трьох ключових інститутів, яке можна здійснити лише за умов сильної держави. Це – урок успішної трансформації Англії XVII століття. Водночас не менш важливим є й наявність добре організованого суспільства. Адже, як свідчить досвід трансформації Грузії XXI століття, дієва централізована держава завжди виступає загрозою суспільній автономії і, за відсутності суспільного спротиву, може піти на встановлення «сильного абсолютизму». Отже, шлях сучасних держав до ліберально-демократичної моделі суттєво відрізнятиметься від шляху успішних європейських країн. Але його механізми та кінцева мета стануть набагато зрозумілішими завдяки фукуямівському аналізу джерел політичного порядку. □

Як «Гугл» опановує нас

Джеймс Глік

Steven Levy, *In the Plex: How Google Thinks, Works, and Shapes Our Lives*, Simon and Schuster.

Douglas Edwards, *I'm Feeling Lucky: The Confessions of Google Employee Number 59*, Houghton Mifflin Harcourt.

Siva Vaidhyanathan, *The Googlization of Everything (and Why We Should Worry)*, University of California Press.

Scott Cleland, Ira Brodsky, *Search & Destroy: Why You Can't Trust Google Inc.*, Telescope.

Алан де Ботон, філософ і письменник, а тепер ще й автор афоризмів у мережі, пише у «Твіттері»:

Логічний результат наших стосунків із комп'ютерами: робити в «Гуглі» запит «що є сенсом мого життя».

Ясна річ, це можна зробити. Набери́ть «що т» – і швидше, ніж ви знайдете наступну літеру, «Гугл» запропонує вам на вибір: що таке хмара? що таке значення? що таке американська мрія? що таке ілюмінати? «Гугл» намагається читати ваші думки. От тільки це не ваші думки. Це Світовий Розум. Хай там як, ми знаємо, що створена дванадцять років тому й розташована у Маунтен-В'ю в Каліфорнії компанія під'єднана до нього, як ніхто інший.

«Гугл» – це те, куди ми звертаємося по відповіді. Раніше люди зверталися деінде або ж, частіше, блукали без відповіді. У наш час суперечка за обідом про те, що то за актриса

здобула «Оскара» за оту стрічку Ніла Саймона, де вона грає актрису, яка не здобула «Оскара», не триває довго: хтось негайно витягне якийсь кишеньковий пристрій і загуглить. Потребуючи мистецтвознавчого означення слова «колеритний», можна знайти його у «Книзі відповідей», укладеній два десятиліття тому довідковим відділом Нью-Йоркської публічної бібліотеки, але ж ви не шукатимете. Частина місії «Гугла» – зробити книги відповідей зайвими (і

«Гугла» у цьому – разом зі зростанням страху довкола його могутності та його намірів.

У більшості випадків «Гугл» власне не має відповідей. Коли люди кажуть «я шукав це в «Гуглі»», вони припускаються соліцизму. Коли вони намагаються затерти свої негожі особисті історії у «Гуглі», то насправді не туди дивляться. Дуже рідко можна сказати, ніби щось є правдою *згідно з «Гуглом»*. «Гугл» – оракул переадресації. Погугліть «гамадрияду», й він укаже вам на Вікіпедію. Або на офіційний веб-сайт «Гамадрияди» (це ще й рок-група, щоб ви знали). «Гугл» визначає свою місію як «організувати інформацію світу», а

мати на неї право власності. Володіти інформацією – поняття великою мірою розмите.

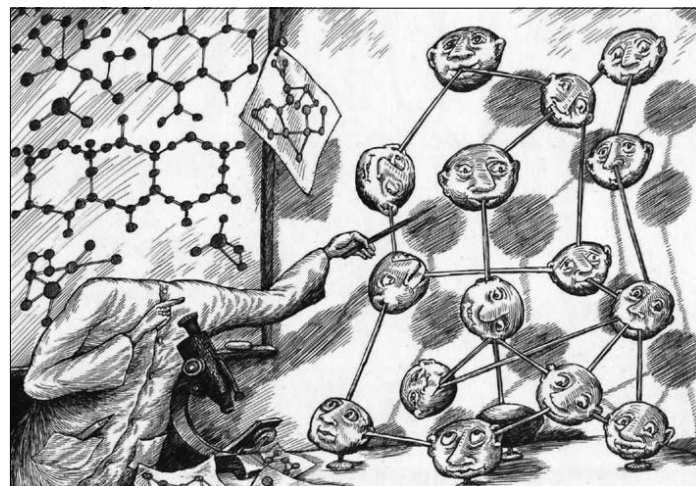
Зaledве десятиліття знадобилося «Гуглові», щоб перетворитися на глобальний бренд, більший за «Coca-Cola» чи «General Electric»; він збагатився швидше за будь-яку компанію в історії; він домінує в інформаційній економіці. Як так сталося? Це сталося, взагалі-то, в нас на очах. «Гугл» має багато секретів, але головні складники його успіху зовсім не були таємницею, і бізнесова історія вже стала джерелом для дюжини книжок. Нова розповідь Стівена Леві «У сплетінні» («In the Plex») є на сьогодні найавторитетнішою та великою мірою найдотепнішою. Леві пише про персональні комп'ютери вже майже тридцять років, для часописів «Newsweek» та «Wired», а також у шести попередніх книжках. Він періодично відвідував головний офіс «Гугла» від 1999 року, спілкуючись із його засновниками Ларі Пейджем та Сергеем Бріном, й, наскільки це можливо для журналіста, спостерігаючи за компанією зсередини. Йому вдалося записати кілька провокаційних, ба навіть трохи позерських бесід, як ось ця, 2004 року, про надії, які засновники покладають на «Гугл»:

«Він буде частиною людського мозку,» сказав Пейдж. – Коли ви думаете про щось, і не знаєте про це достатньо, то автоматично отримуєте інформацію.

«Саме так,» мовив Брін. – Урешті-решт я бачу «Гугл» як спосіб посилення наш мозок знаннями всього світу. Ви вже можете залізти у свій комп'ютер і надрукувати фразу, але уявіть, що у майбутньому це буде простіше, що ви зможете мати пристрій, в якій ви промовляєте, або ж ви можете мати комп'ютери, які звертають увагу на те, що відбувається довкола них...»

...Пейдж сказав: «Із часом у вас буде імплантант, який, коли ви думаете про якийсь факт, просто даватиме вам відповідь».

У 2004 році «Гугл» усе ще був приватною компанією, з п'ятирічним ста-

Малюнок Володимира Казанського

бібліотекарів із довідкового відділу також). «Гамадрияди – лісова німфа, а також отруйна змія в Індії та абісинський бабуїн,» – каже оповідач у романі «Нескінченності» Джона Бенвіла (2009). – Тільки бог про таке знає».

Ну, вже ні.

Справа пошуку фактів була важливим інструментом оброблення людського знання, і технологія саме вдосконалювалася від гумової стрічки до ядерного реактора. Не дивно, що є певне сум'яття щодо конкретної ролі

не володіти нею чи зібрати її. Знову ж таки, суттєву частину надрукованих у світі книжок уже скопійовано на сервери компанії, де вони сусідять із мільйонами годин відео та детальними багатоплановими зображеннями цілої планети, з супутників і з армادی камер, що нишпорять на рівні вулиць. Не кажучи вже те, що «Гугл» володіє величезними покладами інформації про інтереси та поведінку чи не кожного, і ці поклади зростають.

Коли я кажу, що «Гугл» «володіє» цією інформацією, це не те саме, що

James Gleick, «How Google Dominates Us». Переклала з англійської Оксана Форстина.

Статтю опубліковано 18 серпня 2011 року в часописі «The New York Review of Books». «Критика» друкує переклад як ексклюзивний партнер «The New York Review of Books» в Україні.

© 2011 The New York Review of Books